

טקסי "אנוסים" בקהילה החרדית

מנדי יעקובוביץ

עבודת גמר לתואר B.A. בסוציולוגיה

0584970b@gmail.com

תוכן עניינים

2.....	מבוא.....
3.....	סקירת ספרות.....
4.....	חברת הלומדים.....
7.....	טקסי מעבר והגדרה אישית.....
11.....	מתודולוגיה.....
13.....	ממצאים.....
13.....	הגדרה אישית.....
15.....	קהילתיות אלטרנטיבית.....
17.....	חתרנות.....
20.....	דיון ומסקנות.....
23.....	סיכום.....
25.....	ביבליוגרפיה.....

מבוא

בעבודה זו אעסוק בתופעת ה"אנוסים" החרדים ובהשפעתם על "חברת הלומדים", כפי שבאה לידי ביטוי בטקסי האנוסים. "האנוסים" הינם בני ובנות החברה החרדית, שאינם מאמינים עוד בערכיה, אך אינם עוזבים ומקיימים אורח חיים כפול; 'חרדים' כלפי חוץ, אך 'חילוניים' בחדרי חדרים. על פי תחקיר שנערך בעיתון "הארץ" (05.11.20), עולה כי התופעה החלה לצוף בסביבות שנת 2007, ומאז היא הולכת ומתגברת. קיומם של האנוסים הוא קיום מחתרתי, כך שלא קיימים נתונים מדויקים אודותם. ניתן למצוא אותם פעילים ברשתות החברתיות השונות, תחת שמות בדויים. לעיתים מתגבשות קהילות אנוסים המקיימים מפגשים סודיים, שם יכולים לתת ביטוי לזהותם הפנימית. בעבודה זו אעסוק בטקסים האישיים והפומביים שמקיימים האנוסים, ואשאל, אלו משמעויות יש לאותם הטקסים עבור האנוסים והקהילה החרדית?

תחילה אסקור ספרות מחקרית על החברה החרדית. אתחיל מהגדרתם כ"חברת לומדים" ומאפייניהם הכלכליים והחברתיים ומיקומם בהיררכיה ומוקדי הכוח במדינה. בתוך כך אדון בתהליך הבניית החרדיות אל מול החילוניות, כמנוגדת אליה. אמשיך עם מגמות שינוי המתחוללות בקרב הציבור החרדי בעשורים האחרונים, מגמות שמובילים הטכנולוגיה והאינדיבידואליזם. מגמות השינוי הללו פוגמות בחברת הלומדים כפי שנוצרה, אולם אינן משפיעות על עמדת הממסד החרדי כפי שעוצב מקום המדינה. לאחר מכן אסקור את תופעת ה"יציאה בשאלה" ו"האנוסים" כפי שמוצגים במחקר ובתקשורת הישראלית.

בחלקה השני של סקירת הספרות, אעסוק בטקסי מעבר והגדרת זהות אישית, כפי שנחקרה לאורך השנים. "האנוסים" חיים מחוץ למבנה חברתי "לא פה ולא שם" על פי הגדרת טרנר, מה שדורש תמיכה מהסביבה והגדרות אישיות טקסיות. אפתח בהגדרות הקלאסיות של "טקסי מעבר", ואמשיך עם מחקרים מאוחרים יותר שהרחיבו את טקסי המעבר גם לפן האישי. אחתום את הסקירה עם מחקר שנערך אודות מועדונים מחתרתיים של הקהילה ההומוסקסואלית, בסידני של שנות ה-60' במאה הקודמת. באותן שנים הייתה הפעילות אסורה בחוק, וחברי הקהילה נאלצו לחיות בזהות כפולה, כאשר רק במפגשים במועדון יכלו לבטא עצמם מול אחרים. המקרה הזה, אמנם לא זהה באופן מוחלט, אך זהה ברוחו למקרה האנוסים. שם התקיימה פרקטיקה טקסית, כאשר האדם מתחבר לזהותו בכניסתו לטקס, ונפרד ממנה עם יציאתו, ובין לבין מביא את עצמו לידי ביטוי.

ברוח תשתית תיאורטית זו, אנסה להבין את מיקומם של האנוסים כלפי חברת הלומדים וכלפי עצמם. כיצד הם תופסים את מצבם וכיצד הם מגשרים על שתי הזהויות השונות, שלכאורה מרכיבות את אישיותם? האם זהו שלב בדרך ליציאה בשאלה, או שמא מגמת שינוי נוספת בקהילה החרדית? תשובות לכך אחפש באמצעות המשמעויות השונות הניתנות לטקסים שמקיימים האנוסים. את המשמעויות איתרתי באמצעות ראיונות נרטיביים שערכתי עם מספר "אנוסים". משיחותי עם האנוסים הגברים עלה כי הנושא קשור לחינוך במסגרות הישיבה ולימוד תורה. על כן עבודה זו תעסוק בגברים בוגרי ישיבות בלבד.

"חברת הלומדים"

"חרדים" במדינת ישראל

החברה החרדית עברה שינויים רבים מקום המדינה ועד לימינו. פרידמן (1991) מתאר את תחילת דרכה של החרדיות במדינה. בשנת 1947, בזמן מלחמת העצמאות, העניק ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון פטור מגיוס לכ-400 בחורי ישיבה. זאת לבקשת "החזון איש", מחשובי ההנהגה החרדית באותם הימים. יתר החרדים ובחורי הישיבה באותו הזמן התגייסו למלחמה. אולם לאחר קום המדינה, הפך הפטור לנורמה, ולעשרות אלפי מקבלי פטור מטעם "תורתו אומנותו". בנוסף, מתקצבת המדינה את מוסדות לימוד התורה ואת המשפחות חסרות היכולת. אם כן, הגבר החרדי 'האידיאלי', הוא זה שילמד כל חייו תורה בזמן שאשתו מפרנסת אותו ואת ילדיו, תוך קבלת סיוע ממדינת הרווחה. גם אם ירצה הגבר לעזוב את המוסד, הרי שישתכן בגיוס, ולאחר קבלת הפטור הסופי, הוא נותר חסר כל השכלה מלבד זו התורנית, כך שאין לו אפשרות להתקיים בעולם המודרני.

מענקי הרווחה ופטור מחובות אזרחיות, עוררו ומעוררות עד לימינו מחאות נגד הציבור החרדי. פלד ושפיר (2005) עומדים על הקונפליקט הזה, כשלטענתם, המימון של המדינה את החרדים והשליטה שיש לחרדיות על צמתים חברתיים רבים המשפיעים על כלל אזרחי ישראל, נובע מ"שכר הלגיטימציה". מדינת ישראל מעוניינת להיות מדינה יהודית ודמוקרטית, כאשר היהדות קודמת לאזרחות. כך יכולה המדינה לטפל בבעיות של יהודים שאינם אזרחים, במקום באלו של אזרחים שאינם יהודים, אך, כאשר המדינה מתנהלת כחילונית, היא חסרה את הלגיטימציה של "יהודית". בכך שהיא מממנת ומאפשרת לחרדים להיות לכאורה א-פונקציונאליים למדינה, היא מציגה עצמה אכן כמדינה יהודית בפועל. זאת הסיבה לפטור מחובות אזרחיות ומתן שליטה על אלמנטים בחיי

ישראלים שאינם חרדים, באמצעות שליטת הרבנות-כמו על נישואין וגירושין. כך נוצרה קבוצת מיעוט, המתקיימת בנפרד לקבוצת הרוב, אולם בעלת דומיננטיות רבה בחברה הישראלית.

הקיום החרדי אינו עומד בפני עצמו, אלא ביחס לציבור החילוני. אלאור (1991) מתארת את הגדרת החילוני כ"תינוק שנשבה" במטרה להפוך את אורח החיים הבורגני והנהנתני, לצורת חיים חסרת ערך. באמצעות ספרות חרדית שהציגה את הבורגנים כריקנים שאינם מוצאים משמעות בחייהם העשירים. הסיפורים מסתיימים בכך שגילוי "האור שבתורה" גרם להם לנטוש את העושר הגשמי, לטובת האושר שבתורה. מי שלא מצא את התורה, נשאר בריקנותו. פרקטיקה זו סייעה לממסד החרדי להגדיר את גבולותיו לעומת החילוני. בגולה, הממסד היהודי פירש את העושר שמעבר לגדר בכך שמדובר ב"גויים", אך לנו יהיה את העושר שבעולם הבא. ה"אחר" היהודי קשה יותר להגדרה, אך באמצעות "תינוק שנשבה", שבהגדרתו ההלכתית פטור ממצוות, ניתן לפרש את העוני שלנו כחיי עושר רוחניים. אלאור ממשיכה ומתארת את התפתחות "בני ברק" ביחס לתל-אביב. הרבנים באותם הימים קראו לתושבי תל-אביב החרדים להגר לבני ברק, מכיוון שהיא איננה תל אביב. עם השנים אכן התחלפו החילונים של בני ברק בחרדים של תל-אביב.

"החילוני" התגבש אף הוא ביחס ובדיאלקטיקה עם החרדי, בשיח של "יהודי חדש" ו"יהודי ישן". בתחילת דרכה, הציונות רצתה ליצור את היהודי החדש, כאנטיתזה ליהודי הגלותי. ה"חדש" יהיה גיבור, ידע לעמוד על שלו, יעדיף את העבודה על פני עיון בספרים, לעומת ה"ישן" החלש, שאינו לוחמני, מקבל את גורלו המוכתב מבלי לנסות להשפיע עליו, וכל פועלו ממוצה בעיון ולמידה (talmon, 2013). נראה אם כן, שהתהליך הדיאלקטי שהבנה את החרדי הישראלי, הוא תגובת נגד השיח שהתגבש בתחילת דרכה של הציונות. החילוני גובש לעומת הגלותי, החרדי הישראלי גובש לעומת החילוני הישראלי. השיח הזה ממשיך עד היום, ומתבטא ביתר שאת במעבר בין הקבוצות (doron, 2013).

בתוך החרדיות עצמה התגבשה תחרות בין קהילתית, במסגרת של "שוק תרבותי פתוח". הקהילות השונות יצרו גורמי משיכה שונים לקהילותיהם, כאשר ה'סחורה' היא "חומרות" הלכתיות. בתגובה ליהדות החדשה, שיח ההלכה הפך למחמיר יותר ויותר, אין כניסה לשום חידוש טכנולוגי או חברתי. על פי פרידמן (1991), קהילתיות שכזו תתכן דווקא במדינה מודרנית, כאשר מתקיים חופש בחירה. המדינה הדמוקרטית מאפשרת את הקיום של המיעוט הזה, והתחרות בתוך הקהילה שומרת אותה אטרקטיבית, ומונעת דעיכה. כך נשמר עד היום האתוס הממסדי של חברת הלומדים, של לעומתיות כלפי החילוניות, גם מבחינה אזרחית כמו שירות ותעסוקה, אך גם מבחינה חברתית, המנותקת מכל מה שמערבי ומודרני-כל מה שקשור ב"יהודי החדש".

מגמות של שינוי

ככל שהקו הממסדי החרדי ממשיך בהתנגדותו למודרנה, הטכנולוגיה שחדרה פנימה מבעד לממסד, גורמת לשינויים מבפנים. ההסתגרות בגטאות, מלבד הסגירות הפיזית, התבטאה גם בשליטה ממסדית על הידע שיגיע לקהל. כהן (Cohen, 2017), מציג את הבעיה שיש לממסד החרדי עם חדירת הטכנולוגיה. התקשורת החרדית הממוסדת שלטה לאורך שנים בידע שמגיע לחרדים. העיתונות המפלגתית ותחנות הרדיו החרדיות, התקיימו תחת פיקוח קפדני מטעם הממסד שצנזר את מה שעלול לפגוע בחרדיות. הטכנולוגיה בת ימינו, המאפשרת לכל אדם להחזיק מכשיר ממוזער הטומן בחובו את כל הידע הקיים, מאיים בכך שהוא נסתר ואין יכולת לפקח עליו. זאת בשונה ממכשירי טלוויזיה וכדומה, הגלויים לכל. הממסד מנסה למנוע בחוקים ותקנות את הגישה לטכנולוגיה, אך כהנר ומלאך (2017) מציגים כי עד לשנת 2014, דיווחו למעלה מארבעים אחוזים מהציבור החרדי על גישה לאינטרנט.

הגישה לאינטרנט ורשתות חברתיות מפגישה את האדם עם דעות המנוגדות לדעתו. מקלור (McCleure, 2017) תר אחר ההשפעה שיש לחשיפה שכזו על האדם הדתי. הוא לא מצא השפעה על הקיום הפרקטי של הדת, אולם מצא השפעה על הביטחון של האדם בדעותיו ואמונותיו. האפשרות לקיים שיח שאינו מפוקח ואף מנוגד לרוח החרדית, מהווה איום ערכי על החרדיות, ומכאן ההתנגדות הממסדית לטכנולוגיה. אקון (2016) מצאה קבוצות ופורומים חרדים באינטרנט, המקיימות דיונים אנונימיים שאינם יכולים להתקיים במרחב החרדי. ברשת לא קיימת הפרדה מגדרית ואין פיקוח על השיח.

היחס הציבורי מהצד החילוני כלפי החרדים, החל אף הוא להשתנות. לאחר רצח ראש הממשלה רבין בידי אדם דתי, הוקמה "קרן אבי-חי" במטרה לגשר על הפערים בין הקבוצות בישראל. אחד האמצעים שנקטו, היה עידוד של ייצוג תרבותי הולם לקבוצות מיעוט בישראל. כך החלו להופיע תוצרי תרבות בקולנוע ובטלוויזיה, המציגים את החרדי באור חיובי מכפי שהוצג בעבר. במקום הצגה כ"יהודי ישן" וחלש, הוא החל להופיע כאדם. תרמו לכך חרדים לשעבר, "יוצאים לשאלה", שנכנסו לשוק התרבות והציגו מבט פנימי על החרדיות. אמנם ההנהגה החרדית עדיין שומרת על האתוס כבראשונה, אולם ברחוב החרדי החלו להיראות סימני התקרבות למערביות המודרנית, גם אם בשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים של החרדיות. נראה שמצב זה מתאפשר הודות לפתיחות וההכרה התקשורתית-חילונית בחרדים כבני אדם (כהנר, 2018 ; dardashti, 2015).

פרסיקו (2014) אף מוצא שינויים בתפיסות הדת בעידן המודרני, שלטענתו לובשת פן של 'אתיקה'. בעבר, הייתה הפרקטיקה הדתית ביטוי של קהילתיות. האדם המקיים לא היה עושה זאת מצד איזשהו ציווי פנימי, אלא חייוני קהילתי. קיום הפרקטיקה ביטא שייכות, ללא כל קשר לאדם ספציפי. בימינו לעומת זאת, לובשת הדת פן אתי, כאשר האדם המקיים מחפש את עצמו הסובייקטיבי בתוך הפרקטיקה. הוא לא יניח תפילין כי זה הקשר שלו עם סביבתו, אלא כי הוא מוצא בזה משהו אישי, שהופך את עצמו לטוב יותר. כאשר ניתן מקום לפרשנות, יכול האדם המקיים גם לוותר על פרקטיקה שאינו רואה בה את עצמו. האל הפך מחייוני לפנימי, האדם מצווה על עצמו. כך, ניתן לראות את קיום הקהילה תוך חדירת אלמנטים מבחוץ, כאשר האדם מסוגל לעשות דין לעצמו.

יציאה בשאלה ו"אנוסים"

ה"יציאה בשאלה" מלווה את החרדיות מתחילת דרכה, כאשר בני ובנות החברה החרדית, שאינם מאמינים עוד בערכי האמונה ואורח החיים החרדי, נוטשים לטובת החילונית. אך הרקע לעזיבה, משתנה בחלוף השנים. יוצאים משנות ה-50, מדווחים כי יציאתם הייתה אידאולוגית, נגד החברה החרדית ורצון להיות חלק מהציונות החילונית. בשנות ה-90 לעומת זאת, היוצאים אינם מדווחים על הניתוק הזה מהחברה החרדית, אלא מציגים נזילות דתית. הם לא מכריזים על עצמם שעזבו, אלא פנו לצד שונה על הרצף החברתי. זאת כמובן בהשפעת התפיסה הפוסט מודרנית של זהות והשתייכות, אי רצון לוותר על זהות, תוך היכולת לשלב זהויות שונות (ברזילאי, 2004).

ה"אנוסים" הינם חרדים שאינם מאמינים עוד בערכי החברה החרדית, אך בפועל אינם יוצאים בשאלה, ומקיימים אורח חיים כפול. כלפי חוץ הם שותפים פעילים בקהילה במידה זו או אחרת, בעוד שבינם לבין עצמם, אינם שומרים ואף עוברים על המצוות. ההשערה היא כי התופעה תמיד הייתה קיימת, אולם לאחרונה היא זוכה לחשיפה תקשורתית וצפה על פני השטח. הקהילה החרדית השתדלה להתעלם מהתופעה לאורך השנים, אך בעקבות היחס מצד התקשורת החילונית, אוזכרה לראשונה התופעה בתקשורת המיינסטרים החרדית. ב"הארץ" (אלק 05.11.20), נכתב כי התופעה החלה להתעורר בשנת 2007, ומאז מתגברת והולכת, כאשר הטענה היא כי ה"אנוסים" היא תחלופה ליציאה בשאלה. על פי הערכות, מדובר בכמה אלפים, אשר חלקם יוצאים בשאלה בסופו של דבר ומתחלפים באחרים. בעקבות התחקיר הזה ומספר אזכורים נוספים בתקשורת, הופיעה כתבת תגובה ב"כיכר השבת", אתר אינטרנט חרדי שכאמור, זהו האזכור הראשון לתופעה בתקשורת המיינסטרים החרדית. שם נכתב (זייבלד, 12.12.20), כי התופעה אכן קיימת ונושאת בחובה איום על החרדיות. הוא מבחין בין 'חילוניים בתחפושת', שאותם הוא רואה כמיעוט, לעומת רוב האנוסים

שפשוט מגיבים לחינוך נוקשה, אך הוא רואה בזה תופעה זמנית, שאינה מונה יותר ממאות בודדות, וניתנת לטיפול.

ניתן לראות את שתי הגישות הללו גם במחקר האקדמי. ברגר (berger, 2015), רואה ב"אנוסים" אמצעי ליציאה בשאלה, אך ללא הקשיים האישיים והחברתיים הנלווים לה. היוצא, מאחר והוא חסר השכלה מערבית ולעיתים אף אינו דובר שפות מלבד יידיש, נתקל בקשיי השתלבות בעולם המודרני. בנוסף, פעמים שהיציאה כרוכה בנידוי חברתי, ניתוק מהמשפחה, ובמקרים שהיוצא או יוצאת בעלי משפחה, יתכן ניתוק תמידי מהילדים. כל אלה, לטענת ברגר, עלולים להרתיע יוצא פוטנציאלי, שיעדיף להישאר בזהות כפולה ולא להתמודד עם אותם קשיים. ה"אנוסים" אם כן, היא פרקטיקה בה האדם יכול להביא את עצמו לידי ביטוי, אך לא לחלוטין.

לעומתו, ברזילאי (2003א) מצאה חרדים וחרדיות הנוקטים בפרקטיקה הזו, ומכנה אותם "טראנס יוצאים". אך מרואייניה מייצגים, לטענתה, התפרקות מוסרית ולא בהכרח תופעה חברתית נרחבת. אדם אתו שוחחה נהג עמה בגסות יתרה, שהציגה אנטיזזה ליחס נורמטיבי לנשים ומיניות, באופן שכלל אינו מקובל בחברה תרבותית, לא רק בזו החרדית. החברה החרדית, בהתייחסותה המועטה לתופעה, אכן נוהגת להציגה בפן הזה של הגסות וההתפרקות. הצגתם ככאלה נראית כיצירת 'פאניקה מוסרית' המגדירה את הקבוצה כסוטה חברתית, ולא נורמטיבית.

"טקסי מעבר" והגדרה אישית

"טקסי מעבר" והגדרת זהות אישית

נוסף על הקשיים הטכניים, "יציאה בשאלה" כרוכה בהחלפת סטטוס חברתי והגדרה אישית. החלפת סטטוס נידונה בהרחבה בספרות האנתרופולוגית. סטטוס חברתי נושא זכויות וחובות חברתיות שונות, ומעבר בין סטטוס אחד למשנהו, מוגדר באמצעות הטקסיות. המבנה החברתי שומר על גבולותיו והסדר החברתי באמצעות הגדרות הסטטוס, המקנות לכל פרט את מקומו בחברה. שינוי הסטטוס, ככל שיתקיים ללא טקסיות והגדרות ברורות, עלול ליצור כאוס בחברה, כאשר הגבולות לא יהיו נהירים דיים. ואן-גנפ המשיג את התהליך במחקריו על "טקסי מעבר" (rite of passage). הטקסים שחקר מורכבים משלושה שלבים, המבטיחים כולם מעבר חלק של הסטטוס, מבחינה חברתית ואישית. ראשית, השלב הפרה-לימינאלי, מנתקים את מחליפי הסטטוס מהחברה, ומעבירים אותם למקום מרוחק ממקומם הטבעי. במרוחק מהחברה ומנותקים ממעמדם

החברתי הקודם, בטרם קיבלו מעמד חדש, מתרחש השלב הלימינאלי-סיפי. שלב זה מאופיין בטקסים סמליים שונים, המקושרים לניתוק מהמעמד הקודם וחיבור מחדש. לאחר מכן, ישובו הפרטים לחברה ויקבלו את מעמדם החדש. כך, התהליך מקל על הפרטים כשהמעבר ברור, ושומר על גבולות החברה כאשר לא כל אחד יכול לקיים את המעבר כרצונו. המעבר מפוקח ומעוגן בטקסיות, ורק דרכו ניתן להשתנות (saraby, 2011).

טרנר מרחיב את מחקר הטקסים, כאשר הוא מדגיש את חשיבות השלב הלימינאלי, בו למעשה מתרחשים השינויים האישיים והחברתיים. במחקרו על "עליה לרגל" (turner, 1973), מרחיב טרנר את הגדרת "טקסי המעבר", נוסף על תפקידם בשינויי סטטוס חברתיים, גם לתהליכי חיזוק קהילתיים. תהליך העלייה לרגל מתחיל בניתוק מהשגרה, נפשית וגאוגרפית. אתר העלייה לרגל יימצא הרחק משטחי המחיה הקהילתיים, כך שהתהליך כולו הינו לימינאלי. הלימינאליות כוללת גם תהליך של "קומיוניטאס". הקומיוניטאס מאופיין באחוה יתרה בין חברי הקבוצה, תהליך שיכול להתרחש רק באווירה הטקסית והניתוק מהשגרה. העשיר יסעד ויסגוד יחד עם העני, והבכירים בקהילה, יחגגו לצד האנשים הפשוטים. כל זה יוצר על פי טרנר מצב של "אנטי מבנה", מעין תמונת מציאות הפוכה של המצב במציאות. מצב כזה מאפר לחברי הקהילה לדון בערכי הקהילה ולאתגר אותם, כאשר עם התקדמות הטקס הערכים מורכבים מחדש כשהם מחוזקים. כך, לאחר סיום התהליך, ישובו חברי הקהילה לשגרת יומם ולמבנה החברתי המוכר. אם כן, חקר הטקסים יכול ללמד רבות על חברה נתונה, כאשר ערכיה מוצפים ומובעים בדיבור ובטקסיות מוגברת, המציפה את הערכים, מאתגרת אותם ודנה בהם.

פירוק והרכבה של ערכים חברתיים, על פי טרנר, הינם הכרחיים לשמירה על הסדר והמבנה החברתי. השגרה שוחקת את הערכים החברתיים, ובאמצעות טקסים קבועים, יכולה החברה לעורר את הערכים על ידי פירוקם והרכבתם. תהליך שכזה יכול להתרחש רק במנותק מהמציאות החברתית הקבועה ויצירת לימינאליות. המצב הארעי והטקסיות היתרה המתרחשת בשלב הזה, מאפשרת לפרק את הערכים, מבלי להסתכן כי הם אכן יפורקו. בתודעת המשתתפים ידוע כי זהו תהליך זמני, אולם לאחריו יחזור המצב הקבוע (טרנר, 2004 [1969]). אך זאת כל עוד הטקסיות מתרחשת בקהילתיות, מה שאין כן בטקסי מעבר אישיים. האדם הבודד בתהליך שכזה, נתון באי ודאות ומצב תודעתי מעורער. הוא יזדקק לתמיכה ולהגדרות אישיות חוזרות ונשנות, כפי שנראה בהמשך.

משהרחיב טרנר את הלימינאליות למצב נפשי של "לא פה ולא שם", הוא מרחיב בדבר אי הודאות הנלווית למצב שכזה. כאשר האדם משתנה יחד עם קהילה, הרי שהחשש להתפרקות אישית הוא

קטן יותר, מאחר והקהילה יוצרת תמיכה, כפי שרואים בעלייה לרגל. אך ייתכנו מצבים אישיים של לימינאליות קבועה, ללא תמיכה מהסביבה, דוגמת 'מהגרים' על פי טרנר, הנמצאים במצב לימינאלי תמידי. הם אמנם עברו למקום חדש, אולם עדיין חלק מהם במקום הישן. הם לעולם לא ירגישו השתייכות מלאה למקום מסוים, ולמעשה נמצאים מחוץ למבנה (structure) החברתי. פעמים שיווצרו קהילות מהגרים ודומיהם, אולם עדיין זו קהילה שתתקיים בין ומחוץ למבנים החברתיים (Saraby, 2011). מצב חברתי שכזה מחזיר לדיון על ה"אנוסים", מאחר ומצבם הוא מצב לימינאלי תמידי, כאשר הם "לא פה ולא שם" ומתקיימים מחוץ למבנה החברתי. הם אינם חרדים ברוחם אך חרדים בגופם, חילונים ברוחם אך אינם חילונים בגופם.

לימינאליות והגדרה אישית

כמו כל מעבר חברתי, גם "יציאה בשאלה" כרוכה בשינויי סטטוס והגדרות אישיות, המלווים בטקסיות. דורון (Doron, 2013) חקר את טקסי המעבר הלימינאליים של יוצאים בשאלה וחוזרים בתשובה. לחוזרים בתשובה יש קהילות ייעודיות וסביבה תומכת, כך שהמעבר כרוך בלימינאליות זמנית וקצרה. הם יוצאים ממבנה חברתי אחד למבנה חברתי שונה, אך בתמיכה ואישור חברתיים. היוצאים בשאלה לעומתם, סובלים מלימינאליות גבוהה יותר, ברמות שונות. כאשר היוצא נפלט ומנודה, הוא יחווה לימינאליות מוגברת, שמתקשה עליו תהליך התאקלמות במבנה חדש. אך גם במקרים שהמשפחה איננה מנדה את היוצא, הוא חסר את התמיכה הקהילתית ויסבול ממצב לימינאלי ברמה מסוימת. בכל אופן, המחסור בקהילתיות בחברה שאיננה חרדית, יוצר מצב לימינאלי מתמשך המלווה בטקסי הגדרה אישיים לאורך שנים רבות. אופי הטקסים משתנה לפי רמת הלימינאליות. מי שנפלט לחלוטין יקיים טקסים קיצוניים והתרסה מוחלטת לחברה ממנה נפלט. במקרים פשוטים זה בא לידי ביטוי בהחלפת ביגוד והשוואה חוזרת ונשנית לעבר. מקרים קיצוניים יכולים להיכרך בשריפה פיזית של אלמנטים מהעבר וכדומה. אך הלימינאליות ואי הוודאות החברתית הינן קבועות, וזאת מכיוון שהגבולות החברתיים בין הקבוצות נוקשים, שלא כמו במעברים רשמיים בתוך הקבוצה. מצב כזה על פי טרנר (2004), דורש אישורים תמידיים וחיזוקים סביבתיים.

מצב דומה מוצאים רובין ואחרים (1994) בקרב אנשים שעברו ניתוח לקיצור קיבה, ומחליפים סטטוס מ'שמנים' ל'רזים'. החוקרים יוצאים מנקודת הנחה לפיה אנחנו עוסקים כל החיים בהגדרות והחלפות סטטוס ברובד האישי, ומחקרם מהווה דוגמה קיצונית לסיטואציה הזו. בעולם דימויי הגוף בן זמננו, מקבלים שמנים ורזים יחס שונה מהחברה, כך שהמעבר נושא משמעויות חברתיות רבות, גם אם לא מבניות. אך בעוד שמבחינת החברה התהליך שעבר האדם הפרטי לא

ניכר, הרי שהאדם המשתנה עומד בפני תהליכי הגדרה אישית לאורך שנים. ההגדרה האישית, נוסף על הודאות שמבקש האדם עצמו לגבי זהותו שלו, בנוסף, הוא מעוניין להתקבל בזהותו החדשה בקרב החברה שראתה בו 'שמך'. התהליך מלווה בטקסיות מתמשכת, כגון השוואות עם ביגוד ישן או השמדתו, השוואות כנגד תמונות ישנות וכדומה. כלפי החברה, מדגישים המשתנים את התהליך שעברו, למשל בפני מוכרנים בחנויות בגדים בהן הרגישו מושפלים בעבר, והצגת התמונות בפני מכרים חדשים. טקסיות זו מבקשת אשרור וקבלה חברתית למצב החדש. לימינאליות מתמשכת זו מאפיינת גם את היוצאים בשאלה, כפי שעולה אצל דורון, מה שרק מוכיח את הגבולות הנוקשים של החברה והשפעתם על תודעת האדם.

ה"אנוסים", כאמור, נמצאים אף הם מחוץ למבנה חברתי, אך בגלל הדואליות של זהותם, מצבם מורכב אף יותר. מקרה דומה למקרה האנוסים ניתן למצוא אצל פריור וקיוזאק, שחקרו מועדונים מחתרתיים של הקהילה ההומוסקסואלית בסידני (prior&Cusack, 2008). בשנות ה-60 של המאה הקודמת, היו יחסים הומוסקסואליים אסורים בחוק האוסטרלי. עקב כך הוקמו מועדונים ייעודיים (bathhouses), בהם יכלו חברי הקהילה להביע את זהותם במחירת. מלבד הטקסיות הנלווית למקומות שכאלה, הכוללים פרקטיקה של ניתוק מהשגרה, התחברות לזהות הפנימית, קהילתיות, ופרקטיקה של חזרה לשגרה, היוו המועדונים גם תמיכה רגשית רגשית בתוך הלימינאליות הקבועה. המקום שימש להם כאי של שפיות בתוך הכאוס, ודאות בתוך אי הודאות, מקום בו יוכלו להיות הם עצמם, גם אם באופן זמני. אמנם השהות במועדון לוותה בחששות, תוך ידיעה כי מדובר במעשה מסוכן מבחינה חוקית וחברתית. אך בשעת המפגשים יכלו להביע את זהותם הסודית האישית, את זהותם הקהילתית הסודית, ולדמיין עתיד טוב יותר בו לא יצטרכו להסתתר. מה שאכן קרה מאוחר יותר, כאשר הפכה אוסטרליה לליברלית יותר והמועדונים נסגרו מאחר שלא היה בהם עוד צורך.

אם כן, מנקודות הנחה אלה אני מעוניין לחקור את טקסי האנוסים: ראשית, הם מתקיימים מחוץ למבנה החברתי. שנית, הם זקוקים להגדרה אישית וקהילתית. שלישית, זהותם הינה מחתרתית, ועלולה להוביל לסנקציות חברתיות שונות. לבסוף, מדברי החוקרים השונים עולה כי תהליך שכזה מלווה בפירוק והרכבה של מוסכמות חברתיות, כך שארצה לבחון את התהליך בנוגע לאנוסים-ביחס לערכי החברה בכלל, וערכי החברה החרדית בפרט.

מתודולוגיה

שאלת המחקר

שאלת המחקר שלי היא: מהן המשמעויות שיש למפגשי ה"אנוסים" עבור המשתתפים בהם? השאלה נסמכת על התשתית התיאורטית שלעיל בשני היבטים: ראשית, מיקום האנוסים ביחס ל"חברת הלומדים". שאלה זו תבחן את תופעת האנוסים ביחס לתמורות המתרחשות בחברה החרדית בעשורים האחרונים. ארצה לבחון את הקשר בין חדירת הטכנולוגיה ואמצעי תקשורת מודרניים לרחוב החרדי, לתופעת האנוסים. האם זו תופעה שמתרחשת בנפרד מהתמורות הללו, או שהיא חלק אינטגרלי בתהליכי השינוי. כמו כן, שאלה זו תבחן באיזו מידה תופעת האנוסים פונה מהכיוון החרדי כלפי החילוני, או שמא בתהליכים פנים חרדיים המבקשים לשנות את המציאות בקרב חברת הלומדים.

שנית, התהליך הטקסי שמתרחש במרחב הלימינאלי של מפגשי האנוסים. בהמשך לתיאוריות שהובאו בדבר ההשפעה של המרחב הלימינאלי על שינויים חברתיים, ערכים וקהילתיות, שאלת המחקר מבקשת למצוא את השפעת הלימינאליות של מפגשי האנוסים, ביחס לקהילתיות החרדית. כפי שנכתב, המרחב הלימינאלי אינו שגרתי, ומאפשר להעמיד במבחן את הערכים החברתיים והקהילתיים השונים. באמצעות דיווח המרואיינים על המתרחש במפגשי האנוסים, אנסה לבחון את הדואליות הערכית של האנוסים וכיצד היא מתבטאת במפגשים ביחס לחברה החרדית. כיצד במפגשים מאותגרים הערכים החרדיים ובאיזו מידה נבחנות אלטרנטיבות? מהי המטרה החברתית של המפגשים והאם הם עונים עליה?

שיטת מחקר

שיטת המחקר בה נקטתי היא "ראיון נרטיבי" (באואר וגאסקל, 2011). פתחתי את הראיון במשפט: ספר לי על תקופתך כ"אנוס", במטרה להגיע לרגע בו החל להשתתף ולהיות חלק פעיל בקהילת האנוסים. ביקשתי שיפתח בתקופה בה הפך לכוזה, התהליך שעבר עד שהגיע למפגשי האנוסים, והתפקיד שמילאו וממלאים מפגשים אלה בחייו. בשל תקנות הריחוק החברתי, קיימתי שני ראיונות פרונטליים, והשאר התקיימו מרחוק. שלושה הסכימו להקליט את הראיון תוך הבטחת דיסקרטיות, והשאר חששו מהקלטה. במקומה, ניהלתי רישום תוך כדי דיבור. הראיונות ערכו בין 30 ל-90 דקות. לאחר הראיונות עברתי על ההקלטות ורשמתי ציטוטים נבחרים הנוגעים לשאלת המחקר. חלק מהציטוטים המובאים הינם מילה במילה כפי שנמסרו לי, וחלקם נרשמו תוך כדי דיבור, עם הקפדה על תוכן ורוח הדברים.

שדה המחקר

שדה המחקר הינו קהילת האנוסים החרדית, המתקיימת באופן מחתרתי. השדה מורכב ברובו, ממה שהבנתי משיחותי ומקבוצות דיסקרטיות ברשת, מחסידים וליטאים-הפלג האשכנזי של החברה החרדית. גיל האנוסים הפעילים ברשתות ובמפגשים נע בין 20 ל-50, גברים ונשים. בעצת המנחה, בעבודה זו עסקתי באנוסים בגילאי 25-35. מכיוון שמצאתי שונות בחוויה על בסיס מגדר, מפאת קוצר היריעה אעסוק בגברים בלבד. הגברים האנוסים אליהם נחשפתי, בעלי מאפיינים חברתיים דומים: בוגרי ישיבות אשכנזיות, בוגרי כוללים, לא שירתו בצה"ל, אינם בעלי השכלה אקדמית, והנשואים נישאו ב"שידוך".

אל מרואייני הראשונים הגעתי באמצעות הרשתות החברתיות וקבוצות ייעודיות לאנוסים ברשת. בחרתי בהם על בסיס פרסומיהם ברשתות, על פי מי שראיתי כי יוכל להעניק לי מידע יעיל למחקר. אותם ששוחחתי עמם הפנו אותי לחבריהם-שיטת "כדור שלג", כאשר הכול נעשה בדיסקרטיות מוחלטת. אף אני אינני יודע מהו שמם הפרטי של מחצית המרואיינים, ושמותיהם למטה בדויים לחלוטין.

ממצאים

הגדרה אישית

בטרם הגיעו לנושא הטקסים הפומביים, התחילו המרואיינים בתיאור התהליך שעברו, מתי פסקו מלהאמין וכיצד הגדירו זאת בינם לבין עצמם. תיאור מצבם התודעתי והערכי ביחס לדתיות, חשוב בכדי לבסס את תודעתם הלימינאלית, המבטאת בלבול ערכי לגבי הדת. תודעה במצב של "לא פה ולא שם", המאפשרת להם לפרק ולהרכיב מחדש את תפיסות עולמם. לאחר מכן כשיגיעו למפגשים, תעמוד דו הערכיות במרכז הדיונים בין האנוסים. זליג מספר:

"הייתי בישיבה, למדתי והצטיינתי, עשיתי מה שצריך.. שאלתי את עצמי, מה זה שאנחנו יותר טובים מכולם? 'אלוהים בחר בנו', מתן תורה, זה לא עבד לי. בכלל הנושא של עגלה ריקה (אמירה המיוחסת לחזון איש, ביחס לחברה החילונית) נשמע לי פברוק שישאיר אותנו חרדים. התחילו ספקות, התחלתי לחקור ולקרוא והגעתי למסקנה שאין אלוהים. הפסקתי להניח תפילין ולהתפלל, התחלתי לחלל שבת, היה לי רדיו קטן הייתי משתמש בו מתחת לסמיכה. רק החברותא שלי ידע מזה.. שלחו אותי לחו"ל לאיזו קהילה ללמוד שם. אחר כך ההורים והישיבה דאגו שאני אתחנן. מאוחר יותר התברר לי שהחברותא שלי סיפר על המצב שלי למשגיח, והמשגיח החליט להעסיק ולחתן אותי רק שלא אעזוב. הוא (החברותא) סיפר לי אחרי שהוא בעצמו יצא בשאלה... הצליח להם תכלס. עכשיו אני תקוע עם אישה וילדים, לעזוב אני כבר לא אעזוב, אין לי כלום בחוץ, חוץ מגמרא אני לא יודע כלום. טכנית אני לא עושה כלום (בהתייחס לפרקטיקה דתית). יש לי נס שאני לא בחסידות מוגדרת, אז כל מי ששואל אותי אני אומר לו שהייתי בבית כנסת של החסידות האחרת."

התהליך של זליג הוא מחשבתי בעיקרו. אין לו גורמי משיכה מבחוץ, אלא הוא פשוט מעוניין להגדיר את עצמו מחדש בתוך המערכת. הוא מאמין שהוא ימות כחרדי, כשלמשפחתו הקרובה אין צל של מושג מה הוא חושב באמת. את ההגדרה של "מי אני באמת", הוא חייב היה לעשות באמצעי פיזי, על כן החל בנטישה של המצוות, וסיים בחילול השבת. כיום זהותו אינה יכולה בדרך כלל לבוא לידי ביטוי במציאות, אלא באי עשייה של מצוות, והגדרת זהותו מתבצעת ביחס לזהות האחרים, כפי שמתאר לגבי הליכה לבית כנסת. גם נחי מתחיל את סיפור התהליך שעבר, בעת לימודיו בישיבה:

"בישיבה היו אומרים לנו שמי שעוזב זה "יצר הרע" ומשיכה לתאוות. בהתחלה האמנתי בזה גם, שבחוץ זה "סדום" וזה כל מה שיש להם בראש. אבל כשהתחלתי לראות קצת את החוץ, ראיתי שזה שטויות... אנשים רגילים בדיוק כמונו, רק בלי כל הכפייתיות הזו.. אז

החלטתי לקחת את זה בקטע שלי. היום אני לא חילוני אבל גם לא חרדי. אני מבין הרבה מההיגיון של מצוות שונות. למשל נידה, אני חושב שזה ממש עוזר לי בזוגיות... שבתות גם, אני היום אעשן בשבת אחרי סעודת שבת טובה, אבל אני לא אגע בטלפון... דווקא בישיבה היה את אלה שהשתמשו בשבת בטלפון. שיעשו מה שהם רוצים, אבל שלא ידברו איתי על תאוות..."

גם נחי מגדיר את עצמו ביחס לישיבה ולאחרים, אך לא באף מקום מוגדר. הוא לא מעוניין להגדיר עצמו כחילוני, מאחר ובסביבתו היציאה מורה על אופי שלילי. מאידך, הוא לא מעוניין להגדיר עצמו כחרדי. לשם כך, הוא מחפש הגדרות ביניים. הוא מחלל ושומר שבת, הוא שומר על 'נידה', למרות שהוא רווק. שמירה על חוקי נישואין הלכתיים, על אף שהלכתית הוא לא מחויב בהם, מראה שהוא מגדיר לעצמו מחדש את כל מה שלמדו אותו. הוא מפרש את החוקים ההלכתיים בדרכו שלו, ומחיל אותם על עצמו-מגדיר את עצמו מחדש. מיוחד מכולם בהגדרתו האישית הוא משולם. משולם מגדיר עצמו בשנה האחרונה כחילוני, אולם עדיין משתתף במפגשי אנוסים. את סוף התקופה בה היה אנוס הוא מתאר כך:

"כמה שנים לתוך הנישואין היא (אשתו) לא ידעה כלום, ואף אחד בסביבה לא ידע כלום. הלכתי לכולל, לבית כנסת וכל מה שצריך. בשבתות הייתי נכנס לפעמים עם הטלפון לשירותים, אבל לא יותר מידי. פשוט הפסקתי להאמין במה שאני לומד ובמה שאמרו לי. אני לא יכול לעזוב הכול, זה התרבות שלי, זה כל מה שאני יודע. אני לא יכול לנסות לחיות אחרת... אשתי התחילה לחשוד אז סיפרתי לה שאני כבר לא בדיוק דתי, קצת הפריע לה אבל להתגרש זה יותר בעיה.. אני זוכר את השבת שהתחלתי להוריד את הכיפה לפני קידוש.. תרבות סבבה, אבל כמו שאני מבין. אלוהים לא במשוואה."

הסיפור של משולם מדגים היטב ואף יכול להסביר את הקונפליקטים של קודמיו. ההגדרה האישית אינה יכולה לפעול בחלל ריק, אלא היא זקוקה להתקיים בשטח המוכר לה, בפירוק וקיום הפוך של החוקים המקובלים. בשלב מסוים מתגבשת ההכרה באי הרצון להישאר בחברה החרדית. אולם עזיבה מוחלטת איננה פתרון מסיבות שונות; חוסר השכלה, דימוי עצמי, אך בעיקר התרבות השונה. גם המרואיינים האחרים פרטו סיבות דומות. אם כן, כל שנותר הוא לפעול מהצד השני של הערכים, לתת לערכים פרשנות שונה ואפילו הפוכה. כך הם מדגימים את האופן בו אפשר להתקיים בזהות הלימינאלית. אמנם 'לא פה ולא שם', אולם הם מוצאים לעצמם 'נישה' בין המבנים החברתיים. אך ההמשכיות של פירוק החוקים, נראה כמציג את הקיום הלימינאלי, בכך שאין לזהות קיום בלי פרקטיקה כלשהי. הפיכת הפרקטיקה הסודית למציאות, מתקיימת בקהילת האנוסים, כדלקמן.

קהילתיות אלטרנטיבית

הזהות הלימינאלית אינה יכולה להתקיים בחלל ריק, היא זקוקה לאשרור חברתי. אי הוודאות הזו מקבלת ביטוי וחיזוק במפגשי האנוסים, כפי שזליג מספר:

"בהתחלה, הייתי לבד בסיפור הזה, במיוחד אחרי שהתחתנתי. הרגשתי מטומטם שאני חושב אחרת מכולם. אחרי שהיה לי סמארטפון ופייסבוק, התחלתי להכיר כל מיני קבוצות של אנוסים כמוני, גיליתי שאני לא היחיד. זה קבוצות סגורות, רובנו בשמות בדויים, אבל לפחות להכיר שיש עוד כאלה. לוקח זמן לבנות אמון ועד להגיע למפגש. בהתחלה זה רק שם, בפייסבוק, אחר כך אם מסתקרנים קובעים מפגש. שמעתי על כל מיני מסיבות בליל שבת ביער ירושלים, לא יודע אם זה נכון, אבל זה פחות הקטע שלי... קבענו באיזה אולם קטן וישבנו כמה שעות. אחרי זה הבנתי כמה זה היה חסר לי, האפשרות לדבר על הדברים האלה עם אנשים שחושבים כמוך. בכולל, בשכונה, בבית, אין לי עם מי להחליף מילה. אף אחד לא חושב כמוני, שלא לדבר על זה שאסור לחשוב כמוני מאז אנחנו מארגנים מידי פעם כשאפשר ונפגשים. אפילו שזה רק לכמה שעות ואחריהן חוזרים לשכונה, עדיין, אם לא זה לא יודע מה הייתי עושה."

הקהילתיות החרדית מאופיינת בתקשורת בין-אנושית גבוהה. מגיל בר-מצווה, נשלח הנער החרדי לישיבה ומתגורר בפנימייה. לאורך כל היום הוא לומד ב"חברותא" עם נערים שונים. הימשגיחי וצוות הישיבה אמונים אף הם על קיום שיחות עם התלמידים, "שיחות חיזוק" אישיות ופומביות. גם לאחר שמתחתן, יהיה את רב הקהילה שיתעניין וייעץ. אולם זליג, כבר נכווה בעבר. היחידותא' שלו סיפר למשגיח על שהוא "סטה מדרך הישר", משקע אותו הוא נושא עד היום. ההזדמנות היחידה שלו לקשר קהילתי שכזה, היא רק במפגשים הללו.

מדבריו עולה הלימינאליות הכפולה של חיי האנוסים. מחד, הם חיים תדיר במצב של אי וודאות ונורמות חברתיות לא ברורות. הוא לא מאמין בערכי החיים החרדיים, אבל הוא כזה. המפגש לימינאלי אף הוא ומתרחש במקום מנותק מחייהם. ירוחם מתאר זאת היטב בדבריו:

"הכרתי את האנשים בפייסבוק ותמיד רצינו להיפגש. אני לא משתתף בשיעורי תורה ולא יוצא יותר מידי עם אנשים, אז אין לי במה להסביר לאשתי לאיפה אני הולך. אז בגדול אני לא משתתף במפגשים. בינתיים המשכתי להיות איתם בקשר בפייסבוק, והתגבשנו לקבוצה קטנה נפרדת. אחרי שכבר ממש התחברנו, עשינו מפגש קטן, מפגש 'בוטיק' במסעדה בתל אביב... לא, לא דיברנו רק על האניסות. נכון שזה מה שחיבר בינו והמכנה המשותף שלנו,

אבל יש לנו עוד דברים בחיים לדבר עליהם חוץ מעל הדת. אם הייתי רוצה להמשיך לעסוק
בדת הייתי נשאר בבית כנסת... דיברנו בכלל על החיים ואתה יודע, מה שאנשים מדברים.
הייתי רוצה לעשות את זה יותר, אבל אין לי יכולת כל כך."

ירוחם מתאר את המפגש כידידותי שאינו קשור לחיי האנוסים. אולם הם התגבשו כקהילה וההגעה
למפגש הייתה תחת המטריה של "אנוסים", המשמשת קהילה אלטרנטיבית לקהילת בית הכנסת.
ישיבה של קבוצת חרדים בעלי זקנים ופאות במסעדה תל אביבית, הינה מחזה נדיר. עצם ישיבתם
כך, במרחב הלימינאלי הזה, כאשר הם מרגישים שייכים ולא שייכים-מרחב שאינו טבעי עבורם,
מגבש אותם כקהילה. במצב כזה הם אינם זקוקים לשוחח על חיי "האניסות", כאשר עצם המפגש
מבטא את זה. כקהילה לימינאלית, הם יכולים לשוות לעצמם מצב דברים טבעי לחלוטין, של
קבוצת אנשים יושבת ומשוחחת על החיים. אולם הם לא היו מכירים אחד את השני אם לא המכנה
המשותף, שכעת מהווה קהילה אלטרנטיבית לקהילת בית הכנסת. קהילה המעניקה אישור וכוח
להמשיך הלאה, עד לגיבוש הבא.

חזקי מבטא את האישור והכוח הקהילתי שמעניק המפגש במילים ברורות:

"מגיל אפס לימדו אותי לקבל אישור על כל דבר שאני עושה. החברה החרדית היא
קונפורמיסטית מאוד, אפילו מה שאני חושב צריך להיות מוסכם על כולם... אבל אתה
אומר לעצמך, מה יכול להיות שאני חכם יותר מהרמב"ם, מרבי עקיבא אייגר? אם הם
האמינו מי אני שאני אפסיק להאמין? לא דיברתי על זה עם אף אחד, אני דפוק ואלמד
לחיות עם זה... שמעתי על קבוצות באינטרנט ופורומים של "אנוסים". בהתחלה נרתעתי
מזה, זה נשמע דפוק מידי. כאילו חשבתי מה שמספרים על חילופי זוגות, ולאכול טרף
'להכעיס' והדברים האלה. אני אולי מעשן פה ושם בשבת לפעמים, אבל לא עושה דברים
משוגעים... עד שמצאתי בפייסבוק את הקבוצה, ופגשתי אותם. וואלה אנשים רגילים,
כמוני פשוט משתפים מה שאי אפשר לשתף בעולם האמיתי. ועכשיו יש לי אישור שאני לא
דפוק. אני יכול להגיד בקול מה שאני חושב. זה בסדר לחשוב ככה ואני לא לבד."

חזקי בחור רווק ולא חייב דין וחשבון לאף אחד. הוא לא עוזב את החרדיות, מאחר ואין לו בעיה
איתה, הוא פשוט לא חושב כמוה. הוא אומר בבירור שהוא עדיין חרדי, רק הוא צריך אישור
להמשיך בקו החשיבה שלו. על "האנוסים" הוא חשב רעות בהתחלה. אולם הוא לא ידע מה זה.

הקהילתיות שמעניקים מפגשי האנוסים, אינה נגמרת עם יציאה בשאלה. נחי, שאמנם לא מגדיר
את עצמו כך, אך בפועל יצא בשאלה ולומד במוסד חילוני, מספר:

"ישבנו בתחילת שנה למפגש היכרות, אתה יודע, יושבים שותים קצת ומדברים. מתישהו התחיל סבב שכל אחד יספר סיפור על עצמו. וכל אחד שם, זה יש לו סיפורים מהצבא וזו יש לה סיפורים מהתיכון, כולם מזדהים איתם ומכירים את העולם הזה. הגיעו אלי, לא היה לי מה לספר. סיפרתי סיפור מהישיבה, אבל לאף אחד שם אין מושג... עם החברים מהישיבה אין לי היום כלום במשותף. אני מתעסק בעניינים שהם לא מכירים, אני כבר לא בעולם שלהם... במפגשים (מפגשי אנוסים) אני מדבר עם אנשים שיכולים להזדהות עם הסיטואציה שלי. למרות שהם יכולים להיות שייכים לחסידות אחרת, או לא בדיוק למדו איפה שאני למדתי. גם הם אין להם עם מי לדבר מחוץ למפגש."

המפגש אם כן, משמש כמרחב בו מתאפשר קשר אנושי, הקשר שהעניקה קהילת המוצא. הם אינם עוד בהלך הרוח של קהילת המוצא, על כן מתקיימת קהילה אלטרנטיבית. הקהילה האלטרנטיבית היא מרחב בו יתכן ותפגוש אנשים שאסור היה לך לתקשר עמם בעולם האמיתי. כפי שנחי מתאר, המשותף הוא לא השתייכות לזרם מסוים, אלא אי ההשתייכות לאף זרם. מה שמביא לתמה הבאה.

חתרנות

בין ההגדרות האישיות והקבוצתיות, מדברי המרואיינים עלו היבטים של חתרנות המתקיימים במפגשי האנוסים. הקהילתיות האלטרנטיבית וההגדרה העצמית החדשה, מלווים בביקורת אקטיבית כלפי קהילות המוצא. אפתח בדבריו של שמעון, "אנוס" עד לאחרונה, התגרש מאשתו וילדיו ופעיל בקהילת היוצאים והאנוסים:

"אני מתנגד למונח אנוסים. לפני שיצאתי, כשעוד הייתי לכאורה חרדי, אני זוכר איך היינו צוחקים ביננו לבין עצמנו על זה שאנחנו "אנוסים". אבל אם מישהו אונס מישהו, זה אנחנו את עצמנו... אתה בבית כנסת עם השטריימל, אבל לא רוצה להיות עם השטריימל, אף אחד לא עוצר אותך. אני מעדיף לקרוא לזה "מוסוויים"... זה בעצם המטרה של השטריימל. אם היית יכול להגיע לבית כנסת בלעדיו, מישהו היה יודע שמישהו עובר לך בראש. יכול להיות שזה שיושב לידך חושב בדיוק אותו הדבר, גם הוא לא רוצה להיות עם השטריימל.. גם היציאה היא לא בדיוק יציאה. אני "חרדי" גם היום, אני לא יכול להתנתק מזה. אני מדבר יידיש, מכין טשולנט בליל שישי. אולי הכשרות כבר לא מה שהייתה, אבל כל השאר בדיוק אותו הדבר.. יש כאלה שמנסים לעזוב לגמרי, לחתוך בבת אחת. אולי הקהילה רוצה שתחתוך לגמרי, אבל זה מביא לדיכאון והתאבדויות. גם המונח "יציאה בשאלה", משאיר אותך בשאלה. אני לא חושב שיש לי שאלות, רק תשובות. המפגשים שאני מארגן נועדים

בדיוק בשביל זה, להשאיר את האנשים בסביבה המוכרת. כשהתחלתי עם המפגשים האלה, אמרו לי חברים אתה תצא עם ידיים ורגליים שבורות, אבל הנה הכול שלם. הם יודעים שמה שעוצר את האנשים מלהתבטא זו התמיכה, התמיכה שאני נותן."

שמעון הוא "יוצא בשאלה" בהגדרה. אולם הוא מבקש שלא להיות מוגדר באף הגדרה סוציולוגית, כזו המתווה לו דרך והלך רוח. כיום הוא מנהל מעין קהילה ליוצאים ולאנוסים. הוא מודע לאי היכולת שלו להתנתק, ומעוניין ליצור דרך חדשה. החתרנות של שמעון ניכרת. המפגשים שהוא מקיים נועדו להציף את הנושא לפני השטח, להנכיח את האלטרנטיבות במרחב. גם מדבריו של זליג עולים דברים דומים:

"היהדות אף פעם לא סבלה חידושים. החל מהמחלוקת של הצדוקים והבייתוסים, ישו, שבתאי צבי, שפינוזה וכל מי שהעז לחשוב אחרת... אין קשר בין היהדות של היום ליהדות של פעם. הרבנים רוצים ללכוד אותנו בבורות ובקונספציה שאסור לחשוב אחרת. אין לי מה לחפש בחוץ, אבל בפנים אני לא יכול להיות אני. אני מכיר כאלה שהיו אנוסים חמש עשרה שנה, עד שלא יכלו יותר, מצאו דרכים להחזיר את עצמם לתלם... במפגשים שלנו היום, יכול לשבת חסיד עם מתנגד, או חסיד מחסידות אחת, יחד עם חסיד שמבחינתו החצר של האחר 'כופרת בעיקר'. מבחינתי זה תיקון. אני מדבר איתך על מישהו שיכול להיות שהיינו שכנים, אבל לא מחליפים 'שלום' ברחוב, והיום אנחנו יכולים להיות החברים הכי טובים."

זליג רואה במפגשים אלמנט של חתרני נגד החרדיות הממוסדת, כזה המחובר לחתרנים הראשונים כישו ושפינוזה. המחלוקות הפנים חרדיות בין קווי חשיבה שונים, המחלוקות עם מי שמעז לחשוב אחרת מהקו ההגמוני, מתפרקים במפגשים ובקהילתיות החדשה שהם יוצרים. הדבר יכול להתקיים רק במרחב הלימינאלי שיוצר המפגש, מרחב שנותן מקום לדה-קונסטרוקציה של תפיסות העולם. יתכן שגם לאחר שייפגש עם שכן מחצר הנמצאת במתח עם חצרו, הוא לא יחליף אתו מילה במרחב היום יומי שלו. לא רק מהחשש שיתגלו, אלא גם כי למרות שאיננו מאמין עוד בערכים, הגדרתו מחוץ למפגשים, היא בינו לבין עצמו בלבד, כפי שצוטט קודם לכן. בדבריו של משולם, החתרנות עולה מדרגה:

"יצא לי להפגיש בין דיין וראש כולל אנוסים. הם הכירו אחד את השני, גרו קרוב אחד לשני, אבל לא היה להם מושג. אני פגשתי את שניהם בשני מפגשים שונים, ידעתי על שהם אמורים להכיר-אני גר גם באותה סביבה-והפגשתי אותם. יש במפגשים הרבה רבנים

ואנשים שאם היו אומרים מה שהם חושבים זה היה רעידת אדמה. אבל הם לא יעשו את זה, זה יכול להרוס להם את החיים. לפחות במפגשים אפשר לדמיין מה היה קורה אילו".

החתרנות כאן ניכרת ביותר. גם אם לא יוצא ממנה דבר במציאות, כולם נשארים חרדים, עדיין במפגש אפשר לדמיין את זה אחרת, מה שמתאפשר רק בזכות הטקסיות של מפגשי האנוסים. הקומיוניטאס שיוצר המפגש, מאפשר את השיח בין בכירים בקהילה כדיינים, לאברכי כולל פשוטים. מצב זה של אנטי-מבנה מסוים, מאפשר שיח חופשי בין כל המשתתפים על עיקרי הערכים שלהם.

חתרנות מצד נושאי תפקידים קהילתיים, עולה גם מסיפורו של ירוחם :

"אמנם אני לא מתפלל ולא מניח תפילין, אבל בשבתות אני הולך לבית כנסת כי מבקשים ממני להיות חזן. אני שר, וזו האמנות שלי. ביום כיפור האחרון אחרי התפילה, עברתי אצל חבר, עישנו ג'וינטים... זה היה מפחיד ובכלל מפחיד לחיות כאנוס ולחשוב שעוקבים אחריך כל הזמן. "משטרת המחשבות" אם אתה מכיר. במפגשים אנחנו יכולים לשתף את הדברים הקטנים האלה, זה קצת משחרר מהפחד. במפגש האחרון חבר שיתף שהוא דחף 'טופי' לפה מתחת לטלית ביום כיפור... אנחנו גיס חמישי בקהילה. כל אחד בקהילה שלו. הם (הקהילה) חושבים שאנחנו סתם מחפשים להשתולל ו"יצר הרע". אין להם מושג."

המפגש נותן ביטוי לחתרנות, ביטוי שלא יכול להתקיים מחוצה לו. השימוש במונח "משטרת המחשבות", מסביר את הלך הרוח של האנוסים. לחיות עם המחשבה שהוא עושה כל העת מעשים שלא ייעשו, ריגוש המתבטא במפגשים. המפגש, מלבד תפקידו האישי והקהילתי, הוא משמש כמרד "באח הגדול". הם מתחכמים על המערכת ולא נותנים לה לשלוט בתודעתם.

דיון ומסקנות

בשונה מהדיאלוג שמקיימים יוצאים בשאלה עם החרדיות והחילוניות (doron, 2013), הדיאלוג שמקיימים ה"אנוסים" מתקיים כנגד החרדיות בלבד. מדבריהם עולה ביקורת כלפי הערכים החרדיים, אך מפרספקטיבה פנים חרדית. גם מדברי ה'אנוסים לשעבר' אותם ראייתי, ניתן למצוא ביקורת על עולם הישיבות והקהילות החונקות, אך ללא זיקה לחילוניות הישראלית. הם מבקשים לפרק את ההבניות ההלכתיות והשמרנות החדשה, ולהרכיב את החרדיות מחדש כליברלית ומקבלת. נראה מדבריהם כי לא הפרקטיקה היא זו שמושכת אותם, אלא הרצון לקיים שיח על הנושאים העומדים בליבת החרדיות הממוסדת. אם כן, נקודת ההנחה שלי להמשך הדיון היא, כי בשונה מדבריו של ברגר (berger, 2015) אודות האנוסים, לא מצאתי את המשיכה ליציאה בשאלה, כאשר חיי ה"אנוס" מהווים תחנה בדרך ליציאה. מה שכן מצאתי הוא רצון לשיח פתוח ולשינוי מהותי במבנה החרדי. האנוסים מתחילים את המגמה הזו במפגשיהם וטקסיהם האישיים, פרקטיקה שאינה מבטלת את החרדיות, אלא נותנת בה שינויים.

בספר במדבר (ט"ו, 32-36) מסופר על "איש מקושש עצים ביום השבת", אשר הוצא להורג בסקילה. מבחינה הלכתית, העונש על חילול שבת בסתר הוא "כרת", מוות אותו מעניק האלוהים שמולו נעשה החטא. לעומתו, המחלל שבת ברבים, נהרג על ידי העם. בהלכה היהודית אין משמעות מעשית למעשים הנעשים בסתר. התנגדות לחוקים מקבלת משמעות אך ורק כשנעשית בפרהסיה, מרד גלוי כלפי החוקים החברתיים. מכאן, המשמעות הראשונה של המפגשים, היא מתן משמעות למעשים שנעשו בסתר. כל עוד "האנוס" לא משתף עם אחרים את מעשיו והרהורי ליבו, הרי שהוא מתאר בדידות ודימוי עצמי של סוטה חברתי. הלך הרוח הזה משתנה לאחר שהוא פוגש באנשים נוספים בעלי חשיבה דומה, ויחד הם מעניקים משמעות לחשיבתם השונה. הם מתגבשים כקהילה ומעניקים משמעות למעשים האסורים שעשו. לדוגמא, האנוס שסיפר במפגש, על 'טופי' שהכניס לפיו, מוסתר בטליתו, במהלך תפילה ביום הכיפורים. במקרה והיה עושה זאת ללא הטלית, הרי שהקהילה הייתה פולטת אותו. מאידך, כל עוד לא שיתף, הרי שאין לכך כל משמעות. לפני ששיתף, הוא עלול להרגיש סוטה. לאחר ששיתף, הוא יכול להיות שלם עם עצמו בחברת אנשים שכמותו.

מכאן נוצרת גם המשמעות השנייה של המפגשים-יצירת קהילה אלטרנטיבית. כל עוד מדובר ביציאה בשאלה עצמאית ואינדיבידואליסטית, אין לה צורך בקהילתיות. אצל דורון (doron, 2013), הקהילתיות ביציאה נדרשת לשם מתן תמיכה נפשית וחברתית, אך לא למען אורח החיים החדש, שאינו מבוסס על קהילתיות. אם כן, מפגשי האנוסים ויצירת קהילתיות שונה, מבטאים רצון

לקהילתיות אחרת, בתוך המסגרת החרדית. אחד ממרואייני סיפר לי כי הוא רצה ליזום רשת שידוכים בתוך קהילת האנוסים, לאחר שרווק אנוס נועץ אתו בפייסבוק בדבר גישתו לחתונה. המרואיין רצה להכיר לו מישהי שפגש באחד המפגשים, אולם עקב התקשורת בשמות בדויים, המיזם לא צלח. אפשר ללמוד מכך על הניסיון להתיק את המסגרות הקהילתיות הקלאסיות, כמו שידוכים, למסגרת הקהילתית האלטרנטיבית. החרדיות נשארת, אך מקבלת פרשנות חדשה.

התגבשותה של קהילה שכזו מתאפשרת בעקבות שלוש התפתחויות; האינטרנט, תפיסת הדת כאתיקה והטקסים הלימינאליים המשותפים. מתחקיר של "הארץ" (05.11.20) עולה כי תופעת האנוסים הנצה בסביבות שנת 2007. כהנר ומלאך (2017) מצביעים על תקופה זו כתחילתה של חדירת הטכנולוגיה לציבור החרדי. האינטרנט מאפשר שיח חתרני ואנונימי (אקון, 2016), וחשיפה לדעות שונות (mecclure, 2017). האנוסים מתארים את התגבשותם כקהילה, בעקבות החשיפה ברשת לאנשים הדומים להם. מכאן יובן החשש הממסדי החרדי מחדירה טכנולוגית (cohen, 2017). כל עוד מעשיו של האדם נשמרים במרחבו הפרטי בלבד, חברת הלומדים יכולה להתמודד עם זה. כמו שסיפר זליג, רבני הישיבה היו מודעים למעשיו האסורים, אולם החרישו והעדיפו לחתן אותו, העיקר שיציג נורמליות בפרהסיה.

אולם כפי שטוען מקלור, לחשיפה אינטרנטית לא נודעת השפעה על פרקטיקה דתית, אלא בעיקר על ערעור האמונה במחשבה. האפשרות לחיות כחרדי שאינו מאמין בכל הערכים, מתאפשרת רק עם השינוי בתפיסה הדתית שמתאר פרסיקו (2014). עבור האינדיבידואל, הדת הפרקטית פסקה מלהיות כלי חברתי, אלא כלי אתי שהפרט נותן בו פרשנות לפי הבנתו והשירות שנותנת לו הפרקטיקה עבור חייו האישיים. במצב כזה, חברה המבוססת על פרהסיה עלולה לקרוס מבפנים, כאשר הפרטים בה לא רואים עוד את הקיום המעשי כחובה. החזן שתיאר שבין התפילות ביום הכיפורים הוא הלך לעשן סמים, יכול להתקיים בדואליות הזו, רק כאשר הוא נותן בדת פרשנויות משלו. את החזנות הוא רואה כנוגעת לו באופן אישי, אך הוא גם מעוניין לעשן, מבלי לראות בכך סתירה.

אם כן, ה'שבר' שעומד בפתחה של חברת הלומדים, הוא איבוד זהותה, התלוי באיבוד הפרהסיה. נכון לעכשיו, כפי שתיאר אחד המרואיינים, "כולם בבית הכנסת עם שטריימל, אף אחד לא יודע מה עובר לאחר בראש". כל עוד ממשיך המצב הזה, הרי שחברת הלומדים יכולה להמשיך להתקיים גם עם "אנוסים" בתוכה. אך ככל שהשיח ברשת והחשיפה לאינטרנט תלך ותגדל, השיח המתנגד עלול לצאת מגבולות הקהילה האלטרנטיבית, ולהיכנס לקהילה הממוסדת. מצב כזה יכול להסיר אי אלו שטריימלים בראשים בבית הכנסת, להזיק לפרהסיה ולשבור את האתוס של חברת הלומדים. זה

גם יכול להסביר את השיח החרדי הער על יוצאים בשאלה, לעומת האזכור הבודד של האנוסים בתקשורת החרדית, אם כי לא בזו המפלגתית. יוצאים לשאלה מגדירים גבולות חברתיים, הם החליטו שהם יצאו מהמבנה. אמנם עלולים לנדות אותם (berger, 2015), אך הנידוי רק מסייע לשם הצבת גבולות ומניעת הישנות המקרים. מחקר המשך בנושא, יוכל להתקיים על השאלה בגבולות חברתיים, ביחס ליציאה בשאלה ואנוסים.

המפגשים הם אלה שמאפשרים את השיח, אך ורק בגלל אופיים הלימינאלי. כמו במקרה של פריור וקיוזאק (prior & Cusack, 2008), זהות האנוסים אינה יכולה לבוא לידי ביטוי מחוץ למפגש. המפגש מקבל את אופיו הלימינאלי כאשר הוא מתקיים מחוץ לאזור הנוחות. "מפגש במסעדה תל אביבית" הוא דוגמה ללימינאליות. בתוך הגבולות המוכרים של היום יום אין מקום לדיון, כאשר הזהות החיצונית מאפילה על הזהות הפנימית, נוסף על החשש מכך שמאזינים ו"ממסטרות המחשבות". בהיותם בשכונה החרדית, הם אינם יכולים לקיים שיח ואף אינם מכירים האחד את השני. כמו שסיפר אחד המרואיינים, הוא הפגיש בין שכנים, שלא ידעו על קיומו האחד של האחר. אך גם לאחר שהכירו, הם לא יקיימו את השיח החתרני מחוץ למפגשים.

השיח המתואר הכולל גם אנשי ציבור כדיין ו'ראש כולל', יכול להתקיים רק במסגרת הקומיוניטאס שיוצר הטקס הלימינאלי. פירוק ההיררכיה החברתית מאפשר לבכירים בקהילה, לקיים שיח עם פשוטי הקהילה. לשיח שכזה אין אפשרות להתרחש בעולם האמיתי, גם מהפחד וגם בגלל ההיררכיה. האחוה הטקסית מאפשרת שיח ושיתוף פעולה בין חברי קהילה מדרגים שונים. גם כאשר לאחר הטקס, כמו המקרה האוסטרלי, אסור לבטא את הזהות הפנימית, הרי ששיתוף הפעולה הטקסי החוזר ונשנה יכול להביא לשינוי מהותי בקהילה.

על פי פרידמן (1991) התגבשה החרדיות תוך יצירת תחרות על חומרות הלכתיות בין הקהילות השונות. מסקנתי מכל האמור לעיל, היא ש"האנוסים" מבטאים ניסיון ליצירת קהילה חרדית חדשה, שהאטרקטיביות שלה תימדד בחופש. המרד הוא בהבניית החרדיות ביחס לחילוניות, במקום באופן תרבותי על בסיס המסורת, ועל בסיס המשכיות ליהדות המסורתית. ההתנגדות לכל מה שאיננו חרדי, והלעומתיות שתיארה אלאור (1991) אינן רלוונטיות עוד. החרדיות שמרה על הגבולות הללו כל עוד הייתה לה שליטה בידע שיגיע לחבריה. כיום, משאיבדה את בכורתה על הידע, מתפתחת קהילה אחרת. בדומה ל"שוק התרבותי" הליברלי שאפשר את החרדיות מלכתחילה, יוצרים ה"אנוסים" אלטרנטיבה נוספת, באותו 'שוק' עצמו. זוהי החתרנות שבאה לידי ביטוי במפגשים. מפגש בין אנשים ממעמדות שונים, מהבכירים ביותר ועד לפשוטים ביותר, שאינם מעוניינים להינתק, אלא ליצור אלטרנטיבה.

האנוסים אינם מבטאים רצון להינתק מהיהדות והחרדיות, אלא רצון לשינוי מהותי בחברת הלומדים. כל עוד הייתה החרדיות ישות מונוליטית, כאשר לשליטים הייתה גישה למידע שיגיע לנתיניהם (Cohen, 2017), לא היה מקום לשיח פומבי על מהות החרדיות. כאשר האינטרנט חדר מבעד לשליטת הממסד, הרי שיש מקום לקיום השיח. מדבריו של היוצא המקיים קהילות של חרדים לשעבר ואנוסים, אין ברצונו לבטל את החרדיות, אלא חרדיות שאינה מבוססת על ניגוד. כזו שזהותה אינה נוצרת כניגוד לזהות האחרת. זה אף מבטא את המשך הנזילות שתיארה ברזילאי (2004) ביציאה בשאלה. אם בעבר הייתה היציאה ביטוי לדיכוטומיה החרדית חילונית, ומאוחר יותר חילונים שלא התנתקו מזהותם החרדית, הרי שהיום מבקשים שילוב מבלי לוותר על אף צד באישיות ובזהות. הביקורת על הישיבה ועל אי קבלת שוני, מבקשת את ביטול הדיכוטומיה וכניסתה של הליברליות לרחוב החרדי. העלאת ה"אחרים" היהודים לדורותיהם כגון ישו ושפינוזה, מבטאת את הרצון לזרם פתוח ומקבל בחרדיות הממוסדת.

כל זה מתאפשר רק בזכות השיח ברשת, שמביא לשיח במציאות. בפסק הזמן הלימינאלי הזה, הטקסיות מאפשרת את פירוק הערכים והרכבתם מחדש. רק כאשר הערכים עומדים במערומיהם במרכז הדיון, ניתן לקיים שיח אודותם. כאשר יושבים כתף אל כתף אנשים מקהילות שונות ומעמדות שונים, ומסוגלים לקיים שיח כשווים, הרי שיש מקום לדון במהות הערכים ולקוות לשינוי.

כיוון נוסף שעולה מכאן, הוא תפקידה של המדינה בחרדיות. כפי שטענו פלד ושפיר (2005) לגבי האינטרס שיש למדינה עם קיומה של החרדיות, ניתן לחקור עד כמה המדינה תיתן לקהילה אלטרנטיבית שכזו לעלות. מחקר המשך יכול להתקיים על החשיבות שיש למדינה בקיומה של הפרהסיה החרדית. יתכן שכפי שמתמוססים חוקים הנוגעים בשילוב החרדים בחברה, כך יתמוססו בעתיד, כאשר המדינה לא תאפשר את השילוב המלא. אך זהו כבר נושא למחקר בעל אופי מרקסיסטי, לגבי החרדיות כאי שוויון מובנה בחברה הישראלית, בדומה למצב הערבים בארץ ישראל.

סיכום

הטכנולוגיה המודרנית הביאה לשינויים ב"חברת הלומדים". האפשרות לקיום שיח שלא במסגרת הגטו, הביאה לשיח שאינו מתיישר עם ההגמוניה החרדית השלטת. יחידים המפקפקים בהגמוניה, אולם אינם מעוניינים לעזוב, עומדים בפני מצב תודעתי של אי ודאות, וזקוקים לאשרור הזהות הכפולה שלהם. באמצעות פרקטיקה אישית וקבוצתית, הם מביאים את עצמם לידי ביטוי,

ומקבלים לכך אישור מקהילה אלטרנטיבית. קהילתיות שכזו נוצרת רק אודות לטכנולוגיה המאפשרת את המחתריות הזו. יחד עם זאת, מפגש שכזה יש בו אלמנט חתרני וכוח להוציא את השינוי מהקבוצות לכלל הציבור. מצב זה מתאפשר כאשר הדת פוסקת מלהיות כוח חברתי מחייב, והופכת לאתיקה אשר האינדיבידואל מחליט בעצמו האם היא מתאימה לו. ככל שהתופעה תתרחב, יתפרק הממסד המסורתי ותקום קהילה חדשה ומאפשרת, כזו שאינה מוותרת על זהותה מחד, אך מאפשרת חופש בחירה מאידך.

ביבליוגרפיה

- אלאור, ת' (1991). "תינוקות שנשבו : תפיסת החילוניות בקהילה החרדית". *מגמות* (1) : 104-121.
- אקון, ש' (2016). "חרדים ברשת : משחקי זהות בקהילה החרדית המקוונת". *חקר החברה החרדית*, 56-77.
- באואר, מ' ויובצ'לוביץ, ס' (2011). "פרק 4 : הריאיון הנרטיבי". בתוך באואר, מ' וגסקל, ג' (עורכים) : *מחקר איכותני : שיטות לניתוח טקסט, תמונה וצליל, רעננה : האוניברסיטה הפתוחה* : 69-88.
- ברזילאי, ש' (2003א). "חיים כפולים : סיפורי המרקדים בין העולם החרדי לעולם החילוני". בתוך עמנואל סיוון וקימי קפלן (עורכים) : *חרדים ישראלים : השתלבות בלא טמיעה? ירושלים : מכון ון-לין, תל אביב : הקיבוץ המאוחד* : 196-223.
- ברזילאי, ש' (2004). "דרך החול : תופעת "היציאה לשאלה" מהחברה החרדית מאז קום המדינה ועד שלהי שנות התשעים". *סוציולוגיה ישראלית* (1) : 94-117.
- טרנר, ו' (2004 [1969]). *התהליך הטקסי : מבנה ואנטי-מבנה*. תל אביב : רסלינג.
- כהנר, ל' (2018). "נשים חרדיות מודרניות המתהלכות על קו התפר : מרחבים של זהות, אחרות וסולידריות". *דברים*, 109-136.
- כהנר, ל' ומלאך, ג' (2017). "נגיעות מודרניות או 'חרדיות מודרנית'?" אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית. *תרבות דמוקרטית* (17) : 19-51.
- פלד, י' ושפיר, ג' (2005). "מיהו ישראלי : הדינמיקה של אזרחות מורכבת". בתוך רוזנהק, ז' וגרוסמן, ר' (עורכים), *מגמות בחברה הישראלית : מקראה*. רעננה : האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 681-700.
- פרידמן, מ' (1991). *החברה החרדית : מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרסיקו, ת' (2014). "רוח קדם : על תהליך הפיכתה של הדת בזמננו לאתיקה". *תיאוריה וביקורת*, 255-266 : 43.
- רובין, נ', שמילוביץ, כ' ווייס, מ' (1994). "השמן והרזה : טקסי הגדרה אישיים של שינויי זהות אצל שמנים שרזו לאחר ניתוח לקיצור קיבה". *מגמות*, ל"ו (1) : 5-19.

- Berger, r. (2015): "challenges and coping strategies in leaving an ultra-orthodox community". *Qualitative social work*, 14 (5): pp. 670-686.
- Cohen, y. (2017): "the media challenge to haredi rabbinic authority in israel ". *Journal for communication studies*, 10 (2): 113-128.
- Dardashti, G. (2015). Televised agendas: How global funders make Israeli TV more "Jewish". *Jewish Film & New Media*, 3(1): pp. 77-103.
- Doron, s. (2013). "changing identities through rituals: newcomers to and defectors from ultra-orthodox Judaism". *Journal of ritual studies*, 27 (2): 13-32.
- Mcclure, p. (2017): "tinkering with technology and religion in the digital age: the effects of internet use on religious belief, behavior, and belonging. *Journal for the scientific study of religion*, 56 (3): 481-497.
- Prior, j & Cusack, c (2008): "ritual, liminality and transformation: secular spirituality in sydney's gay bathhouses". *Australian geographer* 39 (3): 271-281.
- Sharaby, r. (2011). "Dual liminality: marriage rituals of the mountain Jews in a changing social context". *Journal of ritual studies*, 25 (1): 25-44.
- Talmon, M. (2013). "A touch away from cultural others: Negotiating Israeli Jewish identity on television". *Shofar: An interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 31(2): pp. 55-72.
- Turner, v. (1973). "the center out there: pilgrim`s goal". *History of religions*, 12 (3): pp. 191-230.

אתרי אינטרנט :

"אני כבר לא דתייה אבל בחוץ אני חרדיה מושלמת: סיפורם של האנוסים החדשים". שירה אלק, "הארץ", 05.11.20.

"תופעת האנוסים": החברה החרדית יצרה מציאות מטורפת". שלומי זייבלד, "כיכר השבת", 12.12.20.